

УДК 902.01/903(477)

С.С. Ржевуська

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ КОРДОН АРЕАЛУ ПІДГІРЦІВСЬКОЇ ГРУПИ ПАМ'ЯТОК

Стаття присвячена аналізу наявних матеріалів підгірцівської групи пам'яток доби раннього заліза, пошуку північно-східного кордону їх розповсюдження та розгляду питання щодо хронологічного і територіального зв'язку з пам'ятками милоградської культури Подесення.

Ключові слова: підгірцівська група пам'яток, милоградська культура, ранній залізний вік, Подесення.

Актуальність питання дослідження пам'яток підгірцівської групи полягає в тому, що нині науковці не мають одностайної думки щодо їх ареалу розповсюдження, генезису, типології матеріальних комплексів та хронології. Розв'язання цих питань ускладнюється бідністю культурного шару та відсутністю в ньому хрономаркерів. Культурна належність цих пам'яток, а також їх взаємозв'язок з милоградською культурою лишаються дискусійними.

Пам'ятки підгірцівської групи поширені у північній частині Середнього та Верхнього Подніпров'я, до широти Переяслав-Хмельницький-Канів. На цій території Дніпро проходить через різні природно-географічні зони. Вище Києва він тече через Полісся по низовині, вкритій піщаними відкладеннями, в зоні хвойних та широколистяних лісів. Заплава річки в цьому місці сягає 10–14 км. Нижче Києва Дніпро тече лісостепом, долина річки звужується, береги стають вищими.

На Правобережжі основна частина пам'яток виявлена в заплаві річки Дніпро та його правих притоках Ірпені та Стугни [1, с. 55]. На лівому березі осередком їх поширення є долини річок Дніпро та Десна. Окремий куц поселень також зафіксовано в заплаві р. Трубіж [2, с. 302–338] (рис. 1).

Найбільшу групу пам'яток цього типу складають поселення. Вони здебільшого розташовуються на піщаних борових терасах або в заплавах річок, на дюнних підвищеннях; щодо невеликих допливів, які не мають широких заплав, пам'ятки розміщуються біля самої води, на березі річок (Велика Солтанівка [3, с. 44], Таценки [4, с. 110]).

Більшість пам'яток не було досліджено шляхом розкопок, але на них проводились розвідки та шурфування. Однією з добре досліджених пам'яток є поселення Підгірці, яке знаходиться в болотистій місцевості. Культурний шар потужністю до 0,6 м містив характерну кераміку: округлої форми з високою, прямою, трохи відігнутою назовні шийкою; плоским дном; тонкими, гладкими стінками; рівномірним випалом світло-коричневих відтінків; добре відмуленою керамічною масою, з домішками кварцу та піску. Серед орнаменталістики поширені наколи у вигляді «перлин», рідше зустрічаються пальцево-нігтьові вдавлення, заціпи, насічки та наліпний валик під вінцем. Серед металевих виробів – залізна сокира з широким обухом, продатована В.А. Ільїнською VI–IV ст. до н. е. [5, с. 30]. Також були знайдені ажурні бронзові прикраси, то-

тожні з тими, що містились в Підгірцівському скарбі. На основі цих рис в 1950 р. В.М. Даниленко було виділено підгірцівську групу пам'яток в окреме явище [1, с. 55–57].

Подібні поселення відомі на правому березі Дніпра поблизу сіл Лютіж, Велика Солтанівка, Таценки, Плюти, Пирогів, Новоукраїнка. На лівому березі вони зафіксовані під Хотянівкою, Процевом, Вишеньками, Бортничами, Погребами, Осещиною, Старосіллям, Рудаковим та Кийлівом [6, с. 11]. На трьох з них (Бортничі, Таценки та Лютіж) виявлено залишки комплексів, пов'язаних з металообробкою [7, с. 11; 1, с. 59–60].

Грунтові могильники зафіксовано з інгумаційним, рідше кремаційним обрядом поховання біля сіл Погреби, Рудяки, Вишеньки, Жереб'тин, Кийлів, Проців [3, с. 44]. Також вони відомі на території колишнього Митрополичого саду та Ботанічного саду ім. М.М. Гришка (м. Київ) [8, с. 150–153]. Деякі з них розташовано впритул до поселень, на перших надзаплавних терасах, як епонімний могильник біля с. Підгірці [1, с. 56–57]. Окремі поховання Пирогівського, Корчуватівського та Малополовецького могильників за наявними матеріалами можна віднести до підгірцівських [3, с. 46; 9, с. 83; 4, с. 108–109]. Орієнтація варіюється, стан кісток незадовільний через неглибоке залягання у піщаних шарах. Інформативним виявився інвентар поховання № 1 могильника біля с. Козаровичі, в контексті якого було зафіксовано акінак із серповидним навершям і сегментоподібним перехрестям кінця VI–V ст. до н. е. (О.В. Шелеханем) [10, с. 84]. В похованні, виявленому біля с. Рудяки, інвентар склали ажурні бронзові прикраси – частина бронзової булавки з залізним стрижнем, бронзова кругла пряжка, трикутна підвіска. Поряд виявлено яму, заповнену керамікою підгірцівського типу, можливо, пов'язану з обрядом поховання. Знахідки ажурних підгірцівських прикрас відомі в контексті скіфських поховань – гробниця № 3 Гайманової могили IV ст. до н. е. та курган № 2 біля с. Мізяків, на Вінничині V–III ст. до н. е. Ці прикраси є маркером підгірцівської групи пам'яток [11, с. 472; 12, с. 78].

Більшість з наразі відомих пам'яток підгірцівського типу вміщено в хронологічний діапазон кінця VI–IV ст. до н. е.

Підгірцівські пам'ятки тісно співіснують з пам'ятками милоградської культури. Зокрема, С.С. Рассадіним пам'ятки київського полісся виокремлено в локальний «підгірцівсько-милоградський» варіант милоградської культури, утворення якого пов'язано зі зміщенням ареалу. Городище Веприк (Млинок) на Фастівщині та групу городищ в міжріччі Десни та Сули – Гордня, пгт. Срібне, Сулак, Плоске (датованих Г.В. Жаровим IV–III ст. до н. е.), де фіксуються давньогрецькі імпорти, – інтерпретовано як контактні зони носіїв милоградської культури та лісостепових скіфів. За цими пам'ятками окреслено широтний ареал милоградської культури, який поглинув підгірцівські пам'ятки [13, с. 48–49].

Проте, питання співіснування пам'яток підгірцівського типу та милоградської культури лишається дискусійним. Для їх атрибуції та визначення положення в системі культур раннього залізного віку перспективним є вивчен-

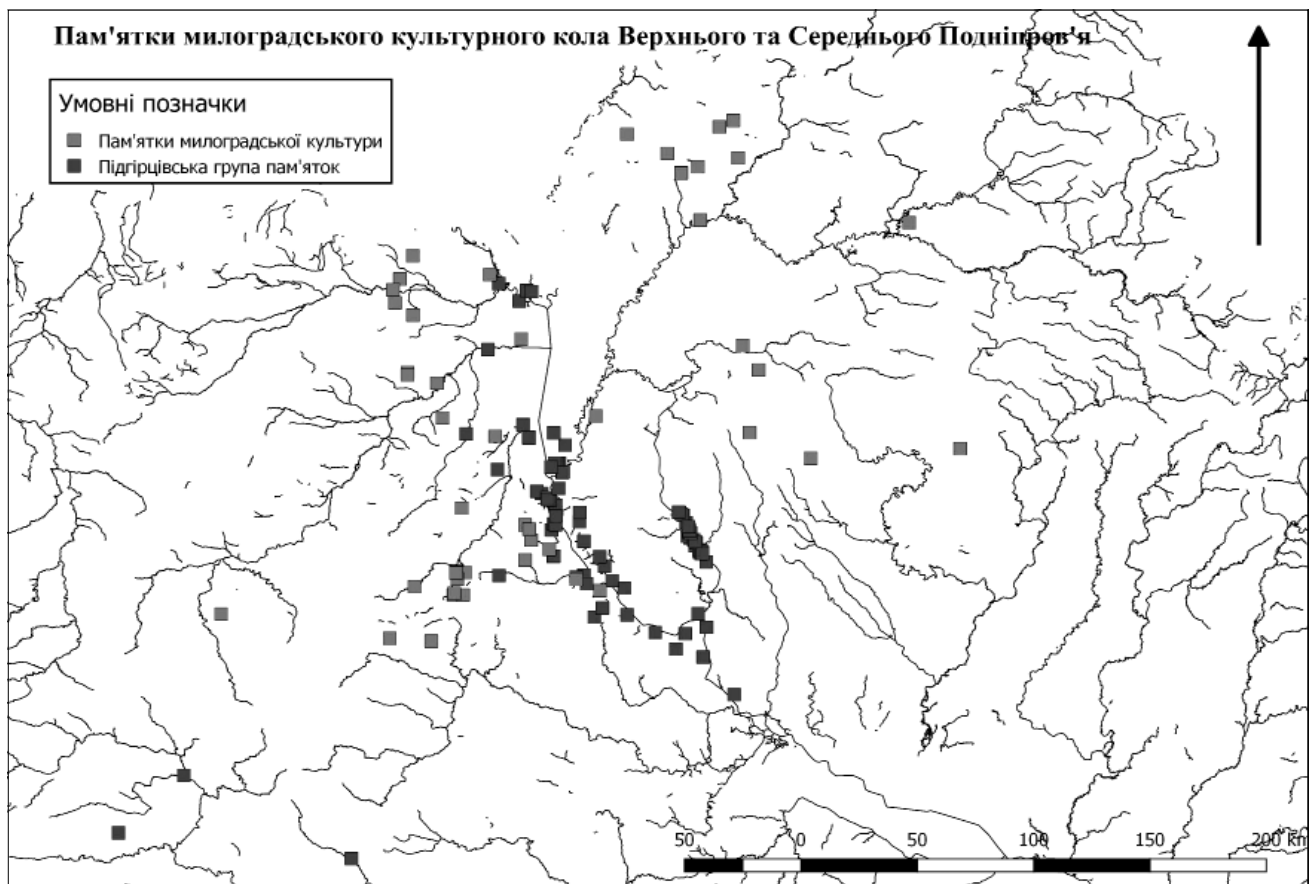

Рис. 1 Пам'ятки милоградського культурного кола Верхнього та Середнього Подніпров'я

ня вищевказаних рубіжних пам'яток з потужними культурними відкладеннями. Розглянемо деснянську групу пам'яток дещо детальніше.

Городище Городня (Городнянський район Чернігівської області) – площа 30 га. Обстежено та досліджено шурфуванням Г.В. Жаровим у 2001 р. Серед матеріалу виявлено ліпну кераміку з пальцево-нігтьовими вдавненнями та наскрізними проколами під вінцем, уламки ручок черпаків та глиняні пряслиця.

Городище Срібне (Срібнянський район Чернігівської області) – площа 12 га. Обстежено та досліджено шурфуванням Г.В. Жаровим у 2001 р. Виявлено фрагменти ліпного посуду з насічками та пальцево-нігтьовими вдавненнями по краю, наскрізними проколами або ж «перлинним» орнаментом під вінцем. У культурному шарі наявна велика кількість уламків амфор та чорнолакованого посуду.

Городище Сулак (Носівський район Чернігівської області, заплава р. Остер) – площа 0,9 га. Обстежено та досліджено шурфуваннями Г.В. Жаровим у 2001 р. Виявлено фрагменти ліпної кераміки з пальцево-нігтьовими вдавненнями по краю. У культурному шарі наявна велика кількість уламків амфор та чорнолакованого посуду.

Городище Плоске (Носівський район Чернігівської області, заплава р. Остер) – площа 7 га. Обстежено та досліджено шурфуваннями Г.В. Жаровим у 2001 р. Виявлено фрагменти ліпної кераміки з пальцево-нігтьовими вдав-

леннями та насічками по краю, уламки бортиків мисок. У культурному шарі наявна велика кількість уламків амфор та чорнолакованого посуду.

Ці городища розташовані на північній межі ареалу скіфських лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя. Потужний культурний шар та велика кількість імпортного посуду свідчать про жваві торгові зв'язки з Північним Причорномор'ям. Городище Городня та Срібне автором досліджень інтерпретовано як центри торгівлі з «лісовими» племенами милоградської культури Подесення. Городища Сулак та Плоске віднесено до милоградських, зважаючи на місце розташування в заболоченій заплаві р. Остер [14]. Цікавими є дослідження М.І. Лошенкова щодо розмірів милоградських городищ. Статистично доведено, що абсолютна їх більшість (187) знаходиться в межах 0,09–0,1 га до 1,75 га. В діапазоні до 9 га знаходяться 27 городищ, лише два з них площею понад 7 га. Тобто, згідно з цими даними, городище Плоске є одним з найбільших серед відомих милоградських пам'яток після городища Бечі (9 га) та Клинськ (7,2 га) Гомельської області Білорусі [15, с. 56].

Разом з городищами групу пам'яток міжріччя Десни та Сули складає могильник Івашківка та три селища – Зарванщина, «Кар'єр» та Новоселівка – 3 [16, с. 106; 17; 18].

Могильник Івашківка (Городнянський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. В культурному шарі знайдено переміщені людські кістки, ліпна

кераміка, прикрашена «перлинним» орнаментом, бронзові намистини та спіралеподібна пронизка. Пам'ятку попередньо продатовано VII–V ст. до н. е.

Селище «Кар'єр» (с. Івашківка, Городнянський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. (21 господарчий об'єкт). В заповненні знаходились фрагменти ліпної кераміки з «перлинним» орнаментом, пряслиця та залізний втульчастий наконечник стріли. Пам'ятку попередньо продатовано VII–V ст. до н. е.

Селище Новоселівка – 3 (Чернігівський район Чернігівської області, тераса р. Десна) досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 1992–1993 рр. Зафіксовано 4 приміщення та господарські комплекси милоградської культури. Виділено два етапи існування пам'ятки за доби раннього залізно віку VII–V ст. до н. е. та IV–III ст. до н. е. В заповненнях комплексів виявлено фрагменти ліпної кераміки з пальцево-нігтьовими вдавленнями та «перлинним» орнаментом і розвал глечика яйцеподібної форми з округлим денцем, типового для милоградської культури. Господарський комплекс витягнуто вузькою смугою 110 x 6 м уздовж тераси р. Десна, житла орієнтувались вглиб тераси. Між житловим та господарчим комплексами знаходився незабудований майданчик.

Селище Зарванщина (с. Дібровне Городнянський район Чернігівської області) досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 1990–1991 рр. Зафіксовано культурний шар потужністю 0,2–0,4 м. Зафіксовано приміщення, заглиблене в материк, з фрагментами кераміки милоградської культури у заповненні.

Важливими для встановлення характеру співіснування носіїв милоградської та юхнівської культур і меж їх ареалів є дослідження пам'яток міжріччя Десни та Сейму та прилеглих до них. Але їх розрізнення ускладнено схожістю матеріалів. Тому напевне до милоградських пам'яток віднесено лише одне селище – Мостище I [17, с. 29].

Селище Мостище I (с. Нові Млини Борзнянський район Чернігівської області, лівий берег р. Сейм) досліджено Г.В. Жаровим у 1990–1991 рр. Виявлено кераміку, прикрашену «перлинним» орнаментом.

На території Середнього Лівобережного Подніпров'я виявлено п'ять городищ – Грабів, Городок I, II, III, Крехаїв та селище Красна Пошта – з милоградськими матеріалами [14, с. 116; 16; 19, с. 155; 20]. Проте, питання їх зв'язку з кущем поселень, власне, підгірцівського типу на р. Трубіж лишається невирішеним.

Городище Городок (с. Олександрівка – 2 Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. Проведено підчистку валу та майданчика городища. Біля підосви валу потужність культурного шару склала 0,4 м, ближче до центру майданчика – 0,1 м. Весь керамічний матеріал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е.

Городище Городок II (с. Гніздище, Городнянський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. Культурний шар біля підосви валу склав 0,6 м, ближче до центру майданчика – 0,2 м. Весь керамічний матері-

ал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е.

Городище Городок III (с. Звеничів Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2000 р. Культурний шар склав 0,4 м. Весь керамічний матеріал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е. Шурфування навколо городища виявили наявність відкритого поселення Городок – 3 з культурним шаром 0,2–0,3 м.

Городище Грабів (Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено Г.В. Жаровим у 2001 р. Відноситься до типу «болотних» городищ, ромбоподібної форми 110 x 125 м. Культурний шар мав потужність до 0,6 м. Весь керамічний матеріал віднесено до милоградської культури VII–III ст. до н. е. Біля городища виявлено два відкритих поселення, розташованих на природних підвищеннях.

Городище Крехаїв (с. Літочки Броварський район Київської області) віднесено до милоградських за топографією – розташовано на заболоченому мису.

Селище Красна Пошта (с. Олександрівка – 2 Ріпкинський район Чернігівської області) досліджено шляхом розкопок Г.В. Жаровим у 2001 р. Основний шар відноситься до милоградської культури. Зафіксовано 16 господарських комплексів. У заповненні виявлено кераміку милоградського типу, залізну посохоподібну булавку, скляну намистину бурштинового кольору. Матеріали продатовано VI–IV ст. до н. е.

Вирішення питання північно-східної межі ареалу пам'яток підгірцівської групи потребує проведення стаціонарних досліджень пам'яток міжріччя Десни та Сули, а саме городищ Городня, пгт. Срібне, Сулак, Плоске, оскільки лише на них виявлено потужний культурний шар з матеріалами, придатними для розробки типології та датування. Особливо дискусійною є нижня межа функціонування цієї групи городищ. Їх варто розглядати у комплексі з пам'ятками Середнього Лівобережного Подніпров'я.

Група милоградських пам'яток, виявлених на цій території, не дотична до підгірцівських пам'яток київського полісся. Проте, цей факт можна пояснити недодослідженістю цієї локації. Цілком вірогідно, що під час подальших розвідок її буде заповнено за аналогією з виявленим кущем підгірцівських поселень на р. Трубіж на сході ареалу. Через схожість підгірцівських та милоградських матеріалів і нерозробленість їх типологій ускладнюється атрибуція та віднесення пам'яток до того чи іншого типу. Негативним фактором також є те, що в періодиці опубліковано лише короткі звіти по польовим дослідженням груп пам'яток Подесіння та Середнього Лівобережного Подніпров'я, які надалі не опрацьовуються авторами у вигляді аналітичних статей.

Щодо північно-західної межі ареалу підгірцівської групи пам'яток, перспективним є дослідження групи городищ міжріччя р. Тетерів та Прип'ять – Нова Красниця, Бовище, Діброва, Радинка, Розважів, Лелів, Медвин, Леонівка, Розважів I–II, Речиця, виявлених розвідками В.П. Кучери та експедицією Інституту археології під час складання реєстру пам'яток, вивчення яких нині призупинено [1, с. 62–64].

ПОСИЛАННЯ

- Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. – Полтава, 2008. – 126 с.
- Костенко Ю.В. Археологичні пам'ятки Середнього Потруб'яжя. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 550 с.
- Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // Археологичні пам'ятки УРСР. Ранні слов'яни і Київська Русь: матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук Української РСР за 1947–1949 рр. – К., 1952. – Т. 3. – С. 39–53.
- Лысенко С.Д. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине // Археологичні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. – Київ – Фастів, 2010. – № 26–27. – С. 106–127.
- Іллінська В.А. Скифські сокири // Археологія. – К., 1961. – XII. – С. 27–52.
- Петровська Є. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 9–22.
- Даниленко В. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // Археологичні пам'ятки УРСР. Доба раннього заліза, епоха міді-бронзи, неоліт і палеоліт. – К., 1956. – Т. 4. – С. 5–16.
- Гончар В.М. Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва // Археологія. 1997. – Вип. 1. – С. 149–155.
- Хомчик М.О., Шовкопляс Г.М. Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із збірок Державного історичного музею УРСР) // Археологія. – К., 1984. – Вип. 46. – С. 80–86.
- Бабенко Л.І., Шелехань О.В. Кинджали з сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею // Археологія. – К., 2015. – Вип. 4. – С. 77–91.
- Видзиля В.І., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова могила. – К., 2012. – 752 с.
- Лобай Б.І. Кургани скифского часу на Винничині // Археологія. – К., 1977. – Вип. 21. – С. 77–84.
- Рассадин С.Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. – Минск, 2005. – 106 с.
- Жаров Г., Жарова Т. Археологическая разведка на Черниговщине // Археологичні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 116–118.
- Лошенко М.І. Городища Милоградской культуры на территории Беларуси. – Минск, 2011. – 408 с.
- Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Охранные археологические исследования на Черниговщине // Археологичні відкриття в Україні 1999–2000. – К., 2001. – С. 104–106.
- Жаров Г.В. Дослідження в басейні р. Снов // Археологичні дослідження в Україні в 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 29–30.
- Жаров Г.В., Майборода Т.М. Дослідження на багатощаровому поселенні Новослівка – 3 біля Чернігова // Археологичні дослідження в Україні 1993 р. – К., 1997. – С. 47–48.
- Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С., Сорочун А.А., Пічкур Є.В. Первісна археологія Нижнього Подесення. – Київ – Ніжин, 2016. – 344 с.
- Жарова Т.Н., Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження в зоні новобудов на Чернігівщині // Археологичні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 118–120.

Ржевуская С.С. К вопросу о северо-восточной границе ареала подгорцевской группы памятников

Статья посвящена анализу имеющихся материалов подгорцевской группы памятников эпохи раннего железа и поиску северо-восточной границы их распространения. Также рассмотрен вопрос их хронологической и территориальной связи с памятниками милоградской культуры Подесенья.

Ключевые слова: подгорцевская группа памятников, милоградская культура, ранний железный век, Подесенья.

Rzhevuska S.S. About the northeastern border of species distributoin of the Pidhirtsivska group of sites

The article is related to the analysis of the available materials of the Pidhirtsivska group of sites of the Early Iron Age and the searching of the northeastern border of its species distribution. Also, was considered the question of its chronological and territorial connection with the sites of Mylohrad culture of the Desna.

Key words: Pidhirtsivska group of sites, Mylohrad culture, Early Iron Age, the Desna.

10.03.2019 р.

УДК 904(477)

О.О. Махота

**АНАЛІЗ ПЛІНФИ, ЗАФІКСОВАНОЇ IN-SITU,
З КАМ'ЯНОГО МУРУ XII СТ.
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ
(ДОСЛІДЖЕННЯ 2018 Р.)**

Стаття присвячена аналізу плінфи in-situ фортифікаційної споруди XII ст, дослідженої у 2018 р. на території Митрополичого саду Києво-Печерського монастиря. З'ясовано морфологічний склад будівельного матеріалу та виділені його основні розміри.

Ключові слова: плінфа, in-situ, будівельні матеріали, Київська Русь, архітектура, Києво-Печерська лавра.

Актуальність дослідження полягає у необхідності детального вивчення давньоруського будівельного матеріалу з кам'яного муру XII ст.

Історію дослідження залишків кам'яної споруди XII ст на території сучасного Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника умовно можна розділити на 3 етапи [1, с. 184]:

1-й етап: дослідження 1951 р. В. Богусевичем в межах Митрополичого саду та з північного і південного боків Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври було виявлено залишки давньоруської оборонної стіни XII ст.

2-й етап: археологічні нагляди. Залишки фортифікаційної споруди було відкрито в двох місцях у 1991–1992 рр. В. Харламовим уздовж внутрішньої площини західного кута фортечної стіни XVII ст. та у 2007 р. С. Балакіним з північного боку Троїцької церкви.

3-й етап: у 2018 р. (розкопки С. Тараненко) на території Митрополичого саду у п'яти траншеях (2 – на місці досліджень В. Богусевича та 3 – вперше) відкрито залишки фундаментів та стіни XII ст. різного ступеню збереженості.

Під час розкопок було зібрано і досліджено 1178 фрагментів давньоруських будівельних матеріалів: плінфи, каміння, валунів залізного пісковика. З них – 283 фрагменти плінфи, зафіксованої in-situ. Основні критерії аналізу: формат (розміри, товщина) зразка, колір, склад і якість глини після випалу, кількість домішок, наявність технологічних відміток тощо. Найважливішим у атрибуції плінфи різних часових проміжків є її формат. У конструкції муру подані для аналізу зразки являли собою забутовку внутрішнього простору стіни між двома рядами фасадної регулярної кладки. Забутовка – масив фрагментів плінфи різночасових проміжків з різним камінням і вапняним розчином. Механічним способом було виміряно розміри будівельних матеріалів. У зв'язку зі специфікою робіт на об'єктах «на місці» (плінфа була частково заглибленою у землю) інформативність несе лише товщина зразка. Цей критерій є основним для точного датування зразків. Існує залежність між товщиною плінфи та часом побудови монументальної споруди: чим товщий виріб – тим пізніше він був створений [2 с. 41]. Так, для зодчества Києва XI–XII ст. характерні матеріали завтовшки від 3,5 до 4,5 см. Вже у кінці XII – початку XIII ст. цей показник складав від